

DEN LIBERALE UTOPI, MATKBALANSE OG DEMOKRATI

Karl Polanyi og den liberale utopi

Økonomen Karl Polanyi (1886-1964) definerte liberalismen ikke bare som en filosofi, men også som en prosess som sikter mot å realisere denne filosofien – *den liberale utopi*.¹ Det som kjennetegner liberalismen ifølge Polanyi, er dens evne til å følge opp sin strategiske målsetting ved å bryte ned det gamle samfunnets institusjoner, tregheter i sosiale relasjoner, reguleringer, maktforhold og moral som hindrer markedet i dets frie og rene utfoldelse. I så måte var liberalismen revolusjonær. Denne evnen oppnår liberalismen bare gjennom sin allianse med de økonomiske interesser som vokste fram med markedsøkonomien – kapitalismen – og som den i neste omgang bidrar til å styrke.

Men et samfunn helt underlagt det selvregulerende marked er «fullstendig utopisk». Utopi betyr bokstavelig et (godt) *ikke-sted* på gresk. På veg mot dette ikke-stedet greier den i kraft av de nye markedsstyrte maktforhold som etableres, ikke å rive ned og ødelegge fullstendig *alle* de etablerte, menneskelige forhold. Før eller seinere vil samfunnet makte å mobilisere motstand som stanser den utopiske framrykningen som er virkelig nok som prosess. For kapitalistiske samfunn kjennetegnes av en dobbelt bevegelse: markedets ekspansjon og motstand mot denne. «Vår tese er at forestillingen om et selvregulerende marked var fullstendig utopisk. En slik institusjon kunne ikke eksistere lenge uten å tilintetgjøre samfunnets menneskelige og naturgitte substans. Det har ødelagt menneskene fysisk og gjort omgivelsene til en ødemark».² Men selv ikke *da* vil all motstandskraft fra det levende livet være utryddet.

Karl Polanyi så ikke seg selv som «marxist», noe før øvrig heller ikke Karl Marx gjorde. Men kjernes spørsmålet hos de to er her det samme: Hvordan konstitueres arbeidskraften som en vare i et marked? Hvordan oppstår i det hele tatt et marked for arbeidskraft og hvordan reproduseres det? Hvor «fritt» er det mulig å gjøre arbeidsmarkedet ved å renske bort påvirkning fra faktorer som er «fremmed» for prisdannelsen på arbeidskraft?

For at den liberale utopi skal bli realisert i sin mest konsekvente og «frie» form, må alt av motvirkende krefter som forurenser arbeidskraftens varekarakter, avskaffes. Men denne prosessen som gjør arbeidskraften til en vare, kommodiseringen, makter ikke markedet å gjennomføre med «sin usynlige hånd». Krefter utenfor markedet må tre hjelpende til med synlige hender ved bruk av politisk, juridisk, ideologisk og om nødvendig fysisk makt.

Det liberale hegemoniet er en kombinasjon av liberalistisk ideologi, av politisk, juridisk og fysisk makt og av markedsmotiverte praksiser, altså økonomisk makt, og av denne maktens tilbakevirkning på politikken, jussen og den offentlige debatt. Forestillingen om det selvregulerende marked gjør liberalismen begrepsmessig immun mot de forhold *utenfor* markedet som i det hele tatt gjør et moderne marked *mulig* og som ligger til grunn for markedets profittjaktende dynamikk. «There is no such thing as society» og «There is no alternative» – TINA – er Margaret Thatchers treffende selvbebreftelse av liberalismen. Men dagens liberalisme er utenkelig uten *ideologiske apparater* som (profittstyrte) massemedier, tenketanker, politiske partier, universiteter der særlig «liberale» statsvitenskaper, jus og økonomisk teori spiller en rolle.

Den «vitenskapelige kjerne» i dagens liberale utopi, 52 år etter Polanyis død, er ny-klassisk økonomisk teori etter at Keynes ble «foreldet» i løpet av 1970-tallet. Selv etter finanskrisen i 2008 sirkulerer denne tenkningen trygt i universitetenes læreplaner omkring den idealiserende forestillingen om det selvregulerende marked. Ifølge fagøkonomiens didaktikk beveger markedet seg tendensielt, men ikke alltid empirisk, mot en likevekt mellom tilbud og etterspørsel. Denne selvreguleringen bygger på en annen utopi, forestillingen om *mennesket som markedsaktør som i ren egeninteresse søker å maksimere sine preferanser*.³ Ja, det er i selve denne prosessen at markedet oppstår! Markedet er så å si en forlengelse av menneskets natur og som sådan et *naturlig* fenomen. I denne økonomiske tenkningen er samfunnet som omgir markedet og som markedet bare kan være *en del* av, mer eller mindre «forsvunnet», noe TINA har tatt konsekvensen av. Liberalismen, både den populære slik vi finner den i politiske partier, og den «vitenskapelige» ved universitetene, er slik sett grunnleggende normativ i sin tenkestil, i det siste tilfellet ofte gjemt bak et slør av matematikk. I forhold til denne *utopiserende* tenkemåten, vil ethvert alternativt prosjekt for samfunnsutviklingen nulles naturlig ut. Liberalismens utopiske karakter er så selvfølgelig at de «vitenskapelige» liberalistene ikke selv merker den. Liberalismen er fanget av sitt eget hegemoni

Gramsci mellom Marx og Polanyi

Polanyi skrev *Den liberale utopi* i bekymring for et sivilisatorisk sammenbrudd. Denne faren er heller ikke i dag overvunnet, men tvert om supplert med økologiske «brudd», klimakrise, kort sagt *antropocén*, med opphav i nettopp den markedsøkonomiske og ideologiske dynamikk som Polanyi grep fatt i.

Men markedet er bare *en del* av samfunnet og kan ikke forstås vitenskapelig uten en *samfunnsteori*. Tendensene til sammenbrudd kan ifølge Polanyi derfor ikke forstås *bare* ut fra økonomiske forhold. Motstanden mot

sammenbrudd på veien mot den liberale utopi må skje ved intervensjoner fra samfunnet som utfordrer markedets sentrale mekanismer og modifiserer dem. Men ulikt Marx nøler Polanyi med å definere en strategisk motmakt i form av en bestemt sosial klasse, eller som en spesifikk allianse mellom ulike klasser, slik som hos Lenin. Denne ubestemthet ved Polanyis motvirkende bevegelse er utilfredsstillende for en «politisk» leser. Men selv om Marx aldri utviklet noen ferdig politisk teori, er det god dekning for å hevde at han i likhet med Polanyi var en svoren anti-utopist. Det ironiske er at liberalismen, slik Polanyi forstår den, fortøner seg like utopisk for ham som sosialisme gjør det for dagens liberale snusfornuft.

Polanyi gjør heller ikke som sin politisk samtidige, Antonio Gramsci (1891 – 1937), som ser makten og motmakten som forankret i historisk bestemte og avgrensede allianser av ulike klasser, som en *sosial blokk*. Erobring og utøvelse av makt i moderne, sammensatte samfunn er på grunnleggende vis alltid alliansepolitikk, der blokken kjemper for sitt eget *hegemoni*, kulturelt, ideologisk så vel som politisk og økonomisk. Gramscis alliansestrategi er motivert av de politiske utfordringene og klassekamper i industrielt utviklede kapitalistiske land med «tette sivilsamfunn». Den er derfor mer komplisert, mer omfattende og «dypere» enn hos Lenin i et «løst sammensatt» Russland der industriarbeiderne utgjorde kanskje to prosent av en befolkning med 80 prosent analfabeter i 1917, ennå dypt preget av føydalisme og tsarisme.

Polanyis utgangspunkt var mer sammenfallende med Gramscis. Det dreide seg om erfaringer fra en kaotisk samtid etter utbruddet av første verdenskrig i 1914, den russiske revolusjonen i 1917 og fascismens mobiliseringer i en rekke europeiske land. Men til forskjell fra Gramsci, som døde i Mussolinis fengsel i 1937, der han i sine *Fengselsdagbøker* utviklet sin «praksisfilosofi»,⁴ opplevde Polanyi den andre verdenskrig, som utviklet seg til en *total mobilisering* av alle krefter i samfunnet. Når Polanyi skriver *Den liberale utopi*, ser han derfor ingen klart *avgrenset* strategisk motkraft i opposisjon til nazismens totale mobilisering på kontinentet. For å stanse nazismen, var det nødvendig å mobilisere motstand på tvers av alle gamle motsetninger. Når Polanyi snakker om motstanden mot den liberale utopi, dreier det seg på en analog måte om *hele* samfunnets selvforsvar, som en helhet av «menneskelig og naturlig substans». *Markedsøkonomien* må i samsvar med Polanyis intensjon omformes til en reell *samfunnsøkonomi*.

En annen bakgrunn for denne strategiske ubestemthet er den politiske og ideologiske depresjonen og desillusjon som fulgte med de interne motsetningsforhold i arbeiderbevegelsen særlig i Sentral-Europa mellom første og andre verdenskrig. Polanyi var inspirert av den reformorienterte Austro-marxismen hos Otto Bauer og var aktiv i 1920-tallets sosialdemokratiske bevegelse i Østerrike. Men kommunistenes sekteriske taktikk gjennom Den kommunistiske internasjonale, Komintern, overfor sosialdemokratiet som

«sosialfascister» i Tyskland under fascismens mobilisering var lenge ødeleggende for motstanden mot fascismen. Da folkefrontstrategien kom i stand i Frankrike i 1934 med sosialisten Léon Blum som statsminister, satt Hitler alt ved makten. Først i august 1936 ble folkefrontstrategien offisiell strategi for Komintern. Men ikke-angrepspakten mellom Sovjetunionen og Det tredje riket i 1938 ødela denne strategien og skapte en dyp forvirring og ny splittelse i arbeiderbevegelsen. Den spanske borgerkrigen brøt ut i 1936, men alt *før* krigen var over i 1939, hadde de liberale krefter med Storbritannia i spissen anerkjent det fascistiske Franco-regimet da dets seier nærmet seg. Akkurat da behovet for demokratisk enhet var størst, var splittelsen dyppest. Dermed kunne fascismens frammarsj fullende det *sivilisasjonssammenbrudd* som ifølge Polanyi begynte med den sosiale og teknologiske omveltningen hundre år tidligere. Det var den som hadde gitt opphav til den *liberale utopi* som med sin massive normativitet bidro til å utvikle og styrke denne omveltningen i sin tur. Ut fra Polanyis dialektiske forståelse av liberalismen er denne derfor ikke en historisk motkraft til fascismen, men et av fascismens historiske vilkår.

Velferdsstaten - frihet fra vilkårlighet

Polanyis analyse er utilstrekkelig i dag. Hans utgangspunkt var 1800-tallets sivilisasjon med en langvarig maktbalanse mellom stormakter som hadde hindret storkrig i nesten hundre år. Han var opptatt av de prosesser som forårsaket sammenbruddet av maktbalansen og freden og den store omveltningen som fulgte. Når han på nytt er blitt aktuell, henger det sammen med framveksten av et nytt liberalt hegemoni og dens promoverte kriser. Det dreier seg om å demontere det viktigste sosialistiske innslaget i de vest-europeiske, kapitalistiske samfunn og som har bidradd til å stabilisere og demokratisere dem: velferdsstatene.

Velferdsstatens bidrar til å modifisere arbeidskraftens varekarakter ved at vilkårene for arbeidskraftens reproduksjon *delvis* trekkes ut av markedet gjennom et offentlig trygdesystem og helsevesen, altså på et *samfunnsmessig nivå*. Med sitt utdanningsvesen og sine vitenskaper *utenfor* markedets logikk («samfunnsmessige produktivkrefter») bidrar velferdsstaten til å *formatere arbeidskraften* for arbeidslivet. Med sine «universelle» ytelser og offentlige pensjoner i bunn (som i Norge), bekostet ved skattlegging av den løpende verdiskapingen sikrer den statsborgerne et minimum av sosial trygghet og verdighet uten å være *helt* prisgitt arbeidsmarkedets konjunkturer og *vilkårligheter*. Slik legger den grunnlag for en individuell, personlig frihet og utfoldelse for alle – ikke bare for de eiendomsbesittende klasser – på en måte som er et gjennomliberalisert samfunn fremmed.

Frihet definert som *frihet fra vilkårlighet* står sentralt i den republikanske tradisjonen slik vi finner den hos Quentin Skinner.⁵ For å unngå vilkårlighet

må utøvelse av politisk makt være i samsvar med lover og vedtak forankret i en *konstitusjon*. Republikanismen ser seg primært i kontrast til liberalismen som *ideologi* og knytter frihetsbegrepet i hovedsak til den politiske og rettslige sfæren, og da som idéhistorie. Tradisjonen etter Marx ser friheten mer i sammenheng med de samfunnsmessige, materielle forhold som en *helhet*, og da særlig i de sosiale, økonomiske og institusjonelle livsbetingelsene som forutsetninger for både politisk frihet og personlig livsutfoldelse.

Skinneres påpekning av frihet som frihet fra vilkårlighet, er prinsipielt grunnleggende, og treffer liberalismen på et sårbart punkt: blindheten for at frihet forutsetter et politisk bindende fellesskap i form en konstitusjon. Men den er utilstrekkelig. For det første er de kapitalistiske, markedsorienterte prosessene det dynamiske moment i samfunnet som mer enn noe annet genererer vilkårlighet. Markedet er jo ikke akkurat underlagt noen politisk konstitusjon. Tvert om, kunne en si: I dagens verden, der den kapitalistiske produksjonsmåten dominerer, må de ulike lands politiske konstitusjoner i det store og hele være i samsvar med en grunnleggende vekselvirkning: Den må være egent til å organisere den politiske maktutøvelsen på en måte som bidrar til at de klasse- og maktforhold (produksjonsforhold) som kapitalismen er forankret i, reproduseres i samsvar med produktivkreftenes utvikling. Videre kan en konstitusjon bare overleve og reproduseres i den grad den kan tilpasse seg den samfunnsutviklingen den *selv* bidrar til gjennom den statlige forvaltning og utøvelsen av politisk makt. «Norsk» kapitalisme er både lik og ulik den «britiske» varianten. Den norske konstitusjonen (lovverket og statens sentrale institusjoner) blir på en del områder derfor ulik den britiske. Det som er en lovlig, ikke-vilkårlig handling i Storbritannia, kan være utslag av ren «vilkårlighet» i Norge, for eksempel innen sosial- og arbeidslivlovgivningen, slik at vi får full kollisjon når disse sidene ved våre liv skal samordnes gjennom et felles, «fritt» arbeidsmarked. For eksempel har den britiske konstitusjonen «aversjon» mot ILO-konvensjonene, som i Norge står sterkere som en følge av fagbevegelsens sterkere stilling. Det kan skape konflikt dersom Storbritannia etter Brexit kommer med i EFTA. Nettopp på grunn av ujevnheter som hemmer flyten av varer og kapital, oppstår et behov for å samordne de politiske konstitusjonene ved å innføre nye, «overnasjonale» eller globale regelverk («lover») og overvåkingsorganer for frie kapitalbevegelser og varebytte, hva enten disse bestrebelsene tar form av «overnasjonale» statsinstitusjoner, som EU, eller som omfattende internasjonale avtalesystemer som WTO, TTIP, TISA, EØS, EFTA etc, med sine egne virkemidler for maktbruk (sanksjoner, rettsforfølging i egne domstoler osv., med NATO i bunn). Skinner unngår kort sagt en kritikk av kapitalismens politiske økonomi. Følgelig er han ikke i stand til å konvertere sin *formelle* definisjon av frihet til en politisk strategi for å redusere de sosiale virkningene av *materiell* vilkårlighet for eksempel ved å utvikle en

velferdsstat eller en alternativ økonomisk politikk. Frihetsbegrepet forblir en akademisk begrepsøvelse.

Maktbalanse, folkerett og liberalisme

Den akademiske horisonten må erstattes av en politisk. Kombinert med et Gramsci-inspirert perspektiv kan Polanyis liberalismekritikk fortelle noe om hvorfor «den norske modellen», forankret i en særegen maktbalanse mellom sosiale klasser, har overlevd så lenge som den har gjort, til forskjell fra andre land i Europa, der velferdsstater har stått sterkt, men ikke lenger gjør det. Det kan kaste lys over hvilke allianseforhold som må til for å berge denne «modellen», som var et produkt av «kapitalismens gullalder»⁶.

Balansen mellom de sosiale hovedklasser i vest var i denne gullalderen omgitt av en stabil maktbalanse mellom statene i øst og i vest, der trusselen om gjensidig utslettelse ved bruk av kjernevåpen var et konstituerende element. Maktbalansen var forbundet med en minste felles politisk erkjennelse og rasjonalitet og ble ryggraden i tingenes globale orden. I Sovjetunionen skjedde en langsom økonomisk, sosial og kulturell forbedring, men regimet kom aldri ut av de lammende, kontraproduktive ettervirkningene av stalinismen og forble fanget i en historisk blindgate.⁷ I de høyt industrialiserte land var nasjonaløkonomiene i vekst og dannet et økonomisk grunnlag for velferdsstater delvis motivert for å motvirke en ennå levende ideologi for sosialisme i sosialdemokratiene. Tendensene til arbeidsledighet var håndterbare og reallønningene steg i takt med arbeidsproduktiviteten i praktisk talt alle land fram til begynnelsen av 1970-tallet da krisetendensene begynte å melde seg. Gullalderen var nærmest helt ubekymret for omfattende økologiske kriser og selvsagt ingen klimakrise. Det var lenge ingen ukontrollerbare folkevandringer fra fattige land i sør og i øst til mer velstående land i nord og vest som kunne skape en massepsykologisk basis for fremmedfiendtlig, høyrepopulistisk politikk. Og problemet med store strømmer av flyktninger fra krig var jo avskaffet, i alle fall i Europa. Krigsflyktninger befant seg alltid «et annet sted» – i periferiene.

Alt dette er i dag forandret. Like fullt kunne «den tidelige» Francis Fukuyama i 1992 – 20 år etter at kriseutviklingen startet – fra sitt amerikanske ståsted med USA som eneste «supermakt» proklamere *The End of History and the Last Man*, hvor han hevder at den verdensomspennende spredningen av liberalt demokrati og markedsøkonomi etter vestlig modell markerer avslutningen på menneskehetens sosiokulturelle utvikling. Det dreier seg om «det menneskelige styresettets endelige form», der historien som kamp mellom ideologier er vunnet med liberalismen som politisk og økonomisk organisasjonsform. Liberalt demokrati i form av parlamentarisme og liberalisme gikk opp i en høyere, triumferende syntese.

Oppløsningen av Sovjetunionen i 1991 og bortfallet av den etablerte maktbalansen satte fart i en realisering av den liberale utopi med *ekspansjon østover*. Omsatt i praksis gjennom åtte år med sjokkterapi etterlot liberalismen seg et russisk samfunn i oppløsning – politisk, økonomisk og sosialt.⁸ Denne formen for liberal politikk med sjokkdoktrinen som strategi overfor alle landene i den tidligere Øst-Blokken, avslørte tydeligere enn noe annet liberalismens udemokratiske og brutale karakter når samfunnet ikke er i stand til å mobilisere motkrefter til den reelt fungerende liberalisme, «utopiseringen». Og da maktbalansen som hadde garantert fred i Europa etter verdenskrigen var forsvunnet, kunne USA gjennom NATO føre krig også på det *europaiske* kontinentet for sine strategiske interesser, mot Jugoslavia i 1999, i strid med folkeretten og uten en gang hjemmel i sin egen strategiske «grunnlov» slik denne er formulert i Atlanterhavspaktens artikkel 5. De tidligere bufferstatene i Baltikum, i Sentral-Europa og på Balkan ble etter denne krigen medlemmer av EU (med USAs påskyndelse) og dermed NATO. De fleste av dem utgjør i dag nye baseområder for USA mot et Russland som langsomt er begynt å komme på fote igjen etter den liberale sjokkterapien. Samtidig har det nye, statskapitalistiske Kina med sine globale ringvirkninger økonomisk, politisk og diplomatisk begynt å legge premisser for en revidert maktbalanse, noe som skaper rådvillhet – særlig i vest.

Fukuyama peker i 1992 på at moderne, parlamentariske demokratier sjelden er i krig mot hverandre. Dette er ikke bare et empirisk faktum, men ifølge Fukuyama et konstituerende trekk ved denne type staters forhold til hverandre. Men denne fredseffekten av den liberale fornufts materialisering har ikke hindret en koalisjon av de mest liberale demokratiene i å gå hyppig til krig mot «illiberale» regimer etter at den gamle maktbalansens gikk i oppløsning. Ingen av disse udemokratiske regimene gikk til krig mot de liberale statene først, som den nevnte krigen mot Jugoslavia, den i Afghanistan 2001, Irak 2003, Libya 2011 og Syria 2013. Siden bare den første av disse krigene kan sies å være avsluttet, må de fire siste i et historisk perspektiv betraktes som ulike front- og tidsavsnitt i samme krig i Vestens nærrområder i det utvidete Midt-Østen. Det dreier seg offisielt om en serie av *humanitære intervensjoner*, for *liberal* nasjons- og demokratibygging.

Disse bruddene på folkeretten ville neppe ha vært mulige under den «gamle» maktbalansen. Uansett hva vi måtte mene om menneskerettighetenes og demokratiets stilling i Sovjetunionen, bidro Fellesfiendens nærvær med etablering av maktbalansen etter 1945 til å styrke folkerettens stilling. Også den første Irak-krigen i 1991, samme året som Sovjetunionen var inne i avslutningen på sin oppløsningsprosess, ville trolig vært umulig innenfor den «gamle» orden. For folkerett, så vel som rettssikkerhet generelt, kan bare ha *operativ, praktisk gyldighet* ut fra balanserende maktforhold. Og det er først på grunnlag av slike maktbalanser at selve den rettsfilosofiske *ideen* om rettssikkerhet og rettsstat kan vokse fram og etter hvert gjøre seg gjeldende,

noe folkerettens egen historie særlig etter 1945, viser.⁹ De vestlige, liberale bruddene på folkeretten har ikke bare svekket FN og folkeretten, men også skapt millioner av krigsflyktninger hvorav de mest ressurssterke har kommet til de mer liberale delene av Europa, mens det store flertall ikke har kommet lenger enn til krigenes nærområder. Flyktningsstrømmen har en egen politisk økonomi og kommer i tillegg til de «naturlige» migrasjonsprosesser som kontinuerlig skjer gjennom den kapitalistiske ekspansjonen.

Sikkerhetspolitikk, velferdsstat og klassekompromiss

I et større perspektiv kan bekymringen for «den norske modellen» med sin velferdsstat og det innenlandske kompromisset som modellen forteller om, fortone seg som politisk navlebeskuelse fra en moderne, liberal synsvinkel sett. Men diskusjonen om «den norske modellen» har også en viss internasjonal relevans. Sosialdemokratiets «klassiske», progressive periode 1945-77 i Norge hadde som forutsetning at det fantes et politisk press fra venstre, særlig fra deler av fagbevegelsen, og fra politiske konkurrenter til venstre for DNA. Dette fikk DNA til å gjøre mer radikale velferdspolitiske framstøt enn hva det ellers ville ha gjort for å sikre nødvendig opplutning i en samlet fagbevegelse og i velgermassen til fornyet regjeringsmandat. Det er ikke helt tilfeldig at DNAs arbeid med forberedelsene til det som ble Folketrygden i 1966, skjøt fart først etter at partiet ble splittet og fikk en ny konkurrent til venstre for seg i 1961, Sosialistisk folkeparti, som ikke var beheftet med noen lojalitet til Sovjetunionen, men stod for en «norsk», demokratisk sosialisme. Det var framfor alt anti-krigspolitikken gjennom NATO-kritikkens «tredje veg» som konstituerte dette venstresosialistiske alternativet med base også i opposisjonsstrømninger til venstre i fagbevegelsen.¹⁰ Dette ble ført videre gjennom dannelsen av SV fra 1975. Derfor er det relevant å spørre hvilken rolle svekkelsen av en NATO-kritisk, politisk kraft til venstre for DNA har hatt for den ny-liberale vendingen i det offisielle sosialdemokratiet og dermed for finans- og velferdsstatspolitikken. Videre er det klart at svekkelsen av den sikkerhetspolitiske opposisjonen til venstre har bidradd til det norske sosialdemokratiets opplutning om den liberale sjokkdoktrinen overfor den tidlige Øst-Blokken, den ordoliberalistiske EU-prosessen og den nye krigspolitikken i NATO.

Da det europeiske, «frie» arbeidsmarkedet ble radikalt utvidet til å omfatte landene i den tidligere Øst-Blokken, ble endringen av maktbalansene mellom arbeid og kapital i vest forskjøvet *ytterligere* til kapital-sidens fordel, i Norge særlig gjennom EØS-avtalen. Dette nye arbeidsmarkedet har styrket liberalismens politiske og ideologiske hegemoni og øket presset mot *alle* velferdsstatene i Europa.

Fukuyama og den liberale illusjon

Til tross for DNAs rolle i denne liberaliseringsprosessen gjennom EØS-avtalen har klassekompromisset stått sterkere i Norge enn i noe annet europeisk land. Hva er de viktigste årsakene til denne «norske» motstandskraften? Spørsmålet berører nasjonalstatenes stilling, sammenhengen mellom nasjonalstat og demokrati, og da særlig demokratiets grunnlag i den faglige og politiske arbeiderbevegelsen som forutsetning for internasjonal organisering og handling. Dermed forskyves spørsmålet om demokrati fra et ensidig liberalt perspektiv med den parlamentariske politikken i fokus, til de før- og utenforparlamentariske maktprosessene og deres formende innvirkning på de politiske institusjonene, den parlamentariske politikken og tilbakevirkningene fra denne på samfunnet.

Den store sammenliknende, statsvitenskapelige, historiske og sosiologiske undersøkelsen om sammenhengen mellom kapitalistisk utvikling og demokrati fra 1992, samme år som Fukuyamas berømte bok, gjennomført av Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens og John D. Stephens (RS&S), konkluderte med at den organiserte arbeiderklasse gjennom fagforeninger og partier er «the key actor» i utviklingen av demokratiet over alt i de høyt industrialiserte landene, «tett sammenvevde sivilsamfunn» (Gramsci: «dense civil societies») og da alltid i ulike allianser med andre klasser, varierende fra land til land.¹¹ Dette er et tungt samtidshistorisk faktum som får lite oppmerksomhet i den offisielle, liberale fortellingen om demokratiet. For å forstå hvordan demokratiet ble gjort mulig i de enkelte, historiske sammenhenger, må en undersøke hvordan sosiale klassekoalisjoner er strukturert («structure of class coalitions», jf. Gramscis begrep om *sosial blokk*) og hvordan styrkeforholdene mellom de ulike klasser («relative power of different classes») utfolder seg (Gramsci: hegemoni). For det er *maktbalansen mellom klassene som avgjør om og hvordan demokrati blir mulig* i denne type sivile samfunn. «Det var verken det kapitalistiske markedet eller kapitalistene som en ny, dominerende kraft, men snarere motsetningene i selve kapitalismen som fremmet demokratiets sak».¹² Ikke den kapitalistiske produksjonsmåten som sådan, men den organiserte kampen mot de sosiale virkingene av dynamikken i denne og strykeforholdene i denne striden la grunnlaget for demokratiet – og *dermed* for en *demokratisk* fundert velferdsstat, vil jeg tilføye.¹³ Undersøkelsen viser også at de land hvor arbeiderklassen har vært dårlig organisert og middelklassene har hatt en mer ledende rolle i strevet for demokrati, slik som i en del latinamerikanske land, har demokratiene også vært de mest *ustabile*. Dette understreker den strategiske rolle som en organisert lønnsarbeiderklasse har for demokratiseringsprosessene. I samsvar med Gramsci peker RS&S på at når arbeiderklassen i «tett sammenvevde sivilsamfunn» er svakt organisert, er det lettere å mobilisere store deler av dette samfunnet *mot* arbeiderklassens interesser.¹⁴

Tette sivilsamfunn med nye kommunikasjonsteknologier genererer hyppig ideologiske konjunkturer. Den økende forakten for arbeiderklassen i dagens liberale samfunn, slik den er kommet bl.a. til uttrykk i det «liberale» Storbritannia i samband med Brexit, er et utslag av denne formidlingsmekanismen. Truslene fra EU-prosessen og populistiske høyrepartier mot demokratiene i Europa etter finanskrisen skyldes ikke bare måten EU har håndtert krisen på, men også fagforeningenes tilbakegang. Den «knebøy» som Syriza og flertallet av de greske velgernes måtte gjøre i 2015 for EU-troikaens diktat, gjenspeiler den svake stillingen som gresk arbeiderklasse befinner seg i, splittet faglig og politisk. I de tette sivilsamfunnene i eurosonen, særlig Tyskland, mobiliseres det lett en allmenn forakt for «late grekere», snyltende på det flittig arbeidende Tyskland, noe som helt over-skygger og forvrenger de reelle forhold.

Analysen hos RS&S fra 1992 bryter radikalt med den forståelse som Fukuyama legger til grunn på samme tid – at det liberale demokratiet er primært forankret i parlamentarismen som politisk statsform. Typisk nok var det Fukuyamas mer historiefilosofiske tilnærming, ikke den empiriske analysen hos RS&S, som vakte internasjonal oppmerksomhet. Den passet som hånd i hanske til samtidens liberale selvforståelse, dens «objektive ånd», for å bruke Hegels begrep, etter det liberale Vestens «globale seier».

Men parlamentarismen er mye eldre enn det moderne demokratiet. Den norske varianten fra 1884, kanskje den mest demokratiske i sin europeiske samtid, var fundert i stemmerett bare for et mindretall, avgrenset av størrelsen på *mannlige* statsborgeres private eiendom og tilgang på embeter i staten. Virkelig demokratisk blir parlamentarismen først gjennom de lavere klassers og kvinnebevegelsers mobiliseringer for allmenn stemmerett og for likeverdig deltakelse i statens politiske organer. Det er først ved disse bevegelsene at ytringsfrihet, dannelsen av flere politiske partier osv. blir mulig, slik at en parlamentarisme kan bli demokratisk i sin *fungering*. Først med utvidelse av stemmeretten åpner parlamentarismen opp et rom for politisk konkurrerende partier, altså et *reelt* flerpartisystem. Først via bevegelsene rundt interessekonfliktene i samfunnet «utenfor» parlamentet blir parlamentarismen demokratisk og «liberal» i ordets rette, ikke-liberalistiske betydning. Dette liberale rommet, *liberaliteten*, eksisterer derfor ikke i parlamentarismen «som sådan», slik Fukuyama synes å forutsette i 1992.¹⁵ Det skapes gjennom mobiliseringer for nye maktforhold ved å trekke inn nye krefter «nedenfra» i samfunnet som dermed konstituerer demokratiet stadig på nytt. Og da lønnsarbeiderklassen som «the key actor» bak demokratiseringsprosessene ikke er en homogen, men stadig mer differensiert klasse, artikulterer den sine interesser på ulikt, dels konkurrerende vis og danner ulike arbeiderpartier. Det *tvinger fram* en minste gjensidig anerkjennelse mellom alle de parlamentarisk representerte partiene og toleranser overfor hverandres ideologier *samtidig* som de også bekjemper

hverandre. Parlamentet er dessuten et forum for partiene til å utprøve mulige allianser i strevet for tilgang til den utøvende makt. Hitlers vei til statsmakten gikk via en parlamentarisk allianse med borgerligkonservative og liberale krefter i Riksdagen. Arbeiderpartiets strev for å gjenvinne regjeringsmakt var i 2005 helt avhengig av å gå i parlamentarisk forpliktende allianse med andre partier, Sosialistisk Venstreparti og Senterpartiet – noe som tidligere hadde vært «utenkelig». Venstre og Fremskrittspartiet, som har vært «uspiselige» for hverandre, lever i dag i politisk symbiose.

Siden de reelle, klassemessige mobiliseringene bak denne differensierte, gjensidige og motsetningsfylte anerkjenningen går tapt for den alminnelige bevissthet så snart den har virket en stund og blitt institusjonalisert i parlamentet, *framstår* dette mangfoldet med sin tvungne toleranse som *en selvstendig liberal verdi «i seg selv»*, adoptert av «alle», tilsynelatende uavhengig av den underliggende maktbalanse. Og nettopp fordi balansen er flertydig, åpner den opp for ulike fortolkninger og konkurrerende måter å legitimere seg på. Det språklige fellesskapet mellom *liberalitet* og *liberalisme* illuderer derimot et fellesskap mellom disse to fenomenene, mens realiteten utenfor språket er den motsatte: Fungerende, «ekte» liberalitet i det moderne demokratiet, er, som empirien viser, et historisk resultat av motstanden mot liberalismen som teori og praksis, altså mot ensrettingen av samfunnet til «markedet» for å kunne virkeliggjøre den liberale utopi. Bare i land hvor fagbevegelsen er en realitet og vesentlig maktfaktor opp mot liberalismens fungerende vilkårlighet i markedet på den ene side og fascisme og autoritære regimer på den andre, kan vi snakke om reelt politisk demokrati og elementær rettssikkerhet.

RS&S går ikke inn på hvordan også *velferdsstaten* i de høykapitalistiske landene kan tilbakeføres på maktbalansen i disse og de allianseforhold, også på det parlamentariske planet, som ligger til grunn for denne. Men i den grad velferdsstatene har demokratisk forankring, slik som i Norge, gjelder deres teoretisk grep prinsipielt også for den demokratiske velferdsstatens muligheter. Siden velferdsstaten har slik stor betydning for den sosiale trygghet og dermed for den personlige frihet, har den også en demokratiserende tilbakevirkning på de politiske prosessene med mulighet for fri meningsdanning i offentligheten. I en slik sammenheng kan for eksempel arbeidsmiljøloven fra 1975 som utslag av en arbeideroffensiv, organisert parlamentarisk gjennom DNA og SV, betraktes som en forsiktig utvidelse av demokratiet inn gjennom bedriftsporten ved stortingsflertallets hjelp, forutsatt et det fins krefter innenfor denne – tillitsvalgte og verneombud – som er i stand til å våke over og håndheve dens bestemmelsene «på gulvet». Det dreier seg om *arbeidets velferd* på en forsiktig bekostning av eiernes «styringsrett». Uten denne formen for «reformistisk» klasseorganisering på grunnplanet, henger loven i tomme lufta, slik Olav Boyes artikkel, basert på egne erfaringer over lang tid, i dette heftet viser.

Den omfattende og nyanserte empirien i analysen hos RS&S, der Norge er ett av mange dømme, viser at demokratiet og det minimum av rettsstat som gjelder «for alle», heller ikke kan forstås som resultater av noen politisk filosofi, ikke republikanisme som hos Skinner og slett ikke av noen liberalisme. Filosofiske og politiske ideer, «verdianskuelser», er selvsagt nødvendige for all politisk virksomhet og har i kraft av denne nødvendighet sin egen «sannhet». Men de kan bare *gjøre seg gjeldende* i den grad de artikulere – avklarer, tilslører, kritiserer eller rettferdiggjør – de underliggende prosesser og maktforhold og dermed flyter sammen med disse. Det er i en slik sammenheng vi må forstå den intellektuelle aktiviteten i ideologisk ulike tenketanker som Civita, Agenda, Manifest og andre.

NOTER

- 1) Karl Polanyi, *Den liberale utopi*, første gang publisert i USA i 1944 med tittelen *The Great Transformation. The political and economic origins of our times*. Norsk oversettelse på Res Publica, Oslo 2012, med en av Polanyis arbeidstitler på boken, *Den liberale utopi*, som er mer dekkende for bokens tendens. Se Lars Mjøssets opplysende forord.
- 2) S. 28.
- 3) Professor Gaute Torsvik, Universitetet i Bergen, har gitt en presis framstilling av denne utopien i sin lærebok *Menneskenatur og samfunnsstruktur. Ein kritisk introduksjon til økonomisk teori*, Det norske samlaget, Oslo 2003. Professorens kritikk stadfester utopien ved nulle ut motvirkende krefter til denne menneskenaturen som forstyrrende tilfældigheter, som rett nok finner sted, men som forklunder modellens begrepsmessige, teoretiske renhet som «metode» hinsides empirien, jf. lærebokens kap. 4. Se Roman Linneberg Eliassens økonomikritikk i *Hysj, vi regner. Hvorfor økonomer ikke forstår virkeligheten*, Manifest Forlag, Oslo 2016.
- 4) I sine *Fengselsdagbøker* brukte Gramsci betegnelsen «praksisfilosofi» som et dekkord for marxisme, ettersom dagboknotatene hans ble kontrollert av sensuren. Se *Selections from The Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Lawrence and Wishart, London 1971, med en innledning av Quintin Hoare og Geoffry Nowell Smith.
- 5) Se for eksempel Quentin Skinner, *Politisk frihet*, artikkelsamling, Håvard Friis Nilsen og Helge Jordheim (red), Res Publica, Oslo 2011 og *Vilkårlig makt*, samme 2009.
- 6) Eric Hobsbawns karakteristikk i *Age of Extremes. The Short Twentieth Century: 1914-1991* (1994), norsk utgave under tittelen *Ekstremismens tidsalder. Det 20. Århundredes historie*, Gyldendal, Oslo 1997
- 7) Se *Vardøger 5* (1972) Om overgangssamfunnets problemer, nr. 8 (1976)
- 8) Se Peter Gowan, «Sjokkterapien I Øst-Europa. Teori, praksis og resultater» i *Vardøger 24* (1998). Artikkelen var først publisert i *New Left Review* høst 1995. Se Naomi Klein, *Sjokkdoktrinen. Katastrofekapitalismens frammarsj*, norsk utgave, Forlaget Oktober, Oslo 2007. Kleins framstilling er i all hovedsak i samsvar med Gowans, skrevet 11 år før Kleins bok, men Klein har ingen referanser til Gowan.

- 9) Se Arne Overrein, *Kampen om folkeretten – Krig, makt og rett i verdenssamfunnet*, Abstrakt forlag AS, Oslo 2006.
- 10) For denne opposisjonen i fagbevegelsen se Inger Bjørnhaug og Terje Halvorsen, *Medlemsmakt og samfunnsansvar. LOs historie, bind 2 1935-1969*, Pax Forlag AS, Oslo 2009, kap. 11. «I den kalde krigens tid».
- 11) Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens & John D. Stephens, *Capitalist Development & Democracy*, Polity Press, Cambridge 1992, kapittel 7, s 269 ff. Gramsci er en sentral teoretisk referanse i dette arbeidet.
- 12) Samme s. 7
- 13) Det fins også en slag velferdsstater i udemokratiske, autoritære regimer av ulike slag, for eksempel under fascismen i Tyskland, eller under Gadaffi-regimet i Libya.
- 14) RS&S viser også til at i «tette sivilsamfunn» med en svak arbeiderbevegelse spiller andre, underordnede klassers strev for demokrati en større rolle, selv om slike bestrebelser blir mer ustabile når arbeiderbevegelsen ikke er «the key actor» (s. 50, 314).
- 15) Det må her bemerkes at Fukuyama har modifisert sitt standpunkt fra 1992 i mer institusjonsteoretisk retning i *The Origin of Political Order*, 2011